

บทที่ 5

สรุปผลการวิจัย อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

ในบทที่ผ่านมา คณะผู้วิจัยได้นำเสนอผลการวิจัยตัวชี้วัดการสร้างควมหลากหลายทางชีวภาพเชิงนิเวศเกษตรและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนตามแนวคิดการทำเกษตรประณีตของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งเป็นการเก็บรวบรวมข้อมูลจากการศึกษาเอกสารที่เกี่ยวข้องและจากการศึกษาข้อมูลภาคสนาม ทั้งการสังเกต การสัมภาษณ์ การสนทนากลุ่ม และการประชุมเชิงปฏิบัติการ ในบทนี้คณะผู้วิจัยจะนำเสนอในประเด็น ดังต่อไปนี้

1. สรุปผลการวิจัย
2. อภิปรายผล
3. ข้อเสนอแนะ

สรุปผลการวิจัย

ปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ล้วนมีประสบการณ์ความล้มเหลวและภาวะหนี้สินจากการทำเกษตรเชิงเดี่ยวหรือเกษตรเคมีหรือเกษตรเพื่อขาย อันเป็นผลจากกระแสทุนนิยมและบริโภคนิยมที่เอาเงินเป็นตัวตั้ง มุ่งเน้นผลิตพืชเศรษฐกิจจำนวนมาก วิ่งตามกระแสและกลไกการตลาด ซึ่งล้วนก่อให้เกิดการลงทุนที่สูง ผลผลิตไม่แน่นอน ราคาผลผลิตไม่สามารถควบคุมได้ ต้องพึ่งพาปัจจัยการผลิตจากภายนอก จนนำมาสู่ภาวะหนี้สินเรื้อรัง วิถีชีวิต สังคม ชุมชน ภูมิปัญญา ประเพณีวัฒนธรรม สิ่งแวดล้อมเสื่อมโทรม ระบบนิเวศเสียสมดุล ครอบครัวแตกแยก ความคิดถูกครอบงำด้วยเงินตราดังคำกล่าวที่ว่า “งานคือเงิน เงินคืองาน บันดาลสุข” เกิดความโลภด้วยความอยากได้อะไรก็อยากมีอยากรวยเร็ว วิ่งตามกระแส หลงเชื่อคนง่าย เกิดการอพยพย้ายถิ่นเข้าสู่เมืองใหญ่ เกษตรกรแทบจะกลายเป็นคนสิ้นเนื้อประดาตัวดังคำกล่าวที่ว่า “ยิ่งทำยิ่งทุกข์ ยิ่งทำยิ่งจน ยิ่งวิ่งตามเงินยิ่งเป็นหนี้ ยิ่งอยากรวยยิ่งจน” หรือดังวลีที่ว่า “ทำนาปีเหลือแต่หนี้กับฟาง ทำนาปรังเหลือแต่ฟางกับหนี้”

เมื่อคิดได้และได้คิด จึงหันกลับมาพิจารณาไตร่ตรองด้วยสติและปัญญาถึงเหตุแห่งทุกข์ เหตุแห่งหนี้ ปรับเปลี่ยนแนวคิดและแนวปฏิบัติ มุ่งหน้าสู่การพึ่งตัวเอง จนสามารถค้นพบทางออกและสร้างแนวปฏิบัติใหม่ในการทำเกษตรทางเลือกที่เครือข่าย ฯ เรียกว่า “เกษตรประณีต” บนพื้นฐานของหลัก 4 ออม คือ ออมความอุดมสมบูรณ์ของดิน ออมน้ำ ออมสัตว์ และออมพืช สร้างความหลากหลายทางชีวภาพบนฐานคิดที่ว่า ปลูกทุกอย่างที่กินและกินทุกอย่างที่ปลูกเพื่ออุดรูรั่วที่เป็นรายจ่ายด้านการบริโภคของครอบครัว เหลือกินแจกเพื่อสร้างกัลยาณมิตร เหลือแจกขายเพื่อให้มีเงินออม ใช้พื้นที่ให้คุ้มค่าทั้งใต้ดิน บนดิน และบนอากาศ ปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์ที่ให้ผลผลิตเหลื่อมเวลากันทั้งในระยะสั้น ระยะกลาง และระยะยาว สร้างรายรับทั้งรายวันจากพืชผักสวนครัว รายเดือนจากสัตว์เลี้ยง รายปีจากข้าวและไม้ผล และบำนาญชีวิตจากไม้ยืนต้น ซึ่งเครือข่าย ฯ ได้พิสูจน์แล้วว่าแนวปฏิบัติดังกล่าวเป็นทางรอดที่ดีที่สุด พร้อมกับยืนยันชัดเจนว่า “แก้จนได้” ถือเป็นกรอบปฏิบัติการความเป็นเกษตรกรกลับคืนมา เพื่อมาดำรงตนบนฐานการพึ่งตนเอง สร้างปัจจัย 4 ให้ครบถ้วน นำ

ความสุข ความอบอุ่นของครอบครัวกลับคืนมา นำภูมิปัญญา วัฒนธรรม ระบบนิเวศ ความอุดมสมบูรณ์ และความสมดุลของการพึ่งพากันระหว่างคนกับธรรมชาติ และธรรมชาติกับธรรมชาติ นำมาซึ่งความสำเร็จอย่างเป็นรูปธรรมในปัจจุบัน กลายมาเป็นเกษตรกรที่มีความสุข มีสุขภาพที่ดีทั้งทางด้านร่างกาย ด้านจิตใจ ด้านสังคม และด้านปัญญาหรือจิตวิญญาณ

ความสำเร็จดังกล่าวมิได้จำกัดอยู่ในเฉพาะเครือข่าย ๆ เท่านั้น แต่ด้วยความอยากเห็นเกษตรกรคนอื่น ๆ พันทุกซ์ จึงได้รวมตัวกันนาม “เครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านและพหุภาคีภาคอีสาน” มาตั้งแต่ปี พ.ศ.2538 เพื่อขยายแนวคิดจากการพึ่งพาตนเองสู่การพึ่งพากันเอง ซึ่งปัจจุบันมีทั้งสิ้น 12 เครือข่าย โดยแต่ละเครือข่ายมีศูนย์เรียนรู้เครือข่ายละ 1 แห่ง ตั้งอยู่ในพื้นที่ 5 จังหวัด คือ ขอนแก่น นครราชสีมา บุรีรัมย์ สุรินทร์ และอำนาจเจริญ เพื่อถ่ายทอดแนวคิดและประสบการณ์ทั้งในการดำรงชีวิตและการทำการเกษตรสู่เกษตรกรและผู้สนใจทั่วไปผ่าน “หลักสูตรวิทยากรกระบวนการเพื่อการเปลี่ยนแปลงสู่การพึ่งตนเองและพึ่งพากันเองภาคประชาชน” หรือที่เรียกย่อๆ ว่า “วปอ.ภาคประชาชน” โดยมี “เกษตรกรต้นแบบ” ที่แต่ละเครือข่าย ๆ พัฒนาขึ้นประมาณ 7-25 คน เป็นวิทยากรกระบวนการถ่ายทอดความรู้ร่วมกับปราชญ์ชาวบ้าน ซึ่งในปัจจุบันหลักสูตรดังกล่าวได้พัฒนาต่อยอดให้สอดคล้องกับบริบทของแต่ละเครือข่ายและมีชื่อเรียกแตกต่างกันออกไป เช่น หลักสูตรหมอดิน หลักสูตรเกษตรอาสา หลักสูตรแก๊จน หลักสูตรเศรษฐกิจพอเพียง เป็นต้น โดยมีเป้าหมายที่สำคัญคือ ให้คนอีสาน 1 ล้านครอบครัวสามารถพึ่งตนเองและพึ่งพากันเองได้ภายในปี พ.ศ.2560 จากผลการดำเนินงานมาอย่างต่อเนื่องนี้เอง ทำให้ปราชญ์ชาวบ้านในฐานะผู้นำเครือข่าย ๆ ได้รับการยกย่องเชิดชูเกียรติจากหน่วยงานต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก ทั้งภาครัฐและเอกชน โดยเฉพาะการได้รับการยกย่องให้เป็นครูภูมิปัญญาไทยด้านเกษตรกรรม จากกระทรวงศึกษาธิการในรุ่นต่าง ๆ มาอย่างต่อเนื่อง จึงสามารถกล่าวได้ว่าเครือข่าย ๆ ที่เกิดขึ้นนี้เป็น “เครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” ได้อย่างแท้จริง นอกจากนี้ ระบบคิด ทศนคติ โลกทัศน์ องค์ความรู้ วัฒนธรรม และประสบการณ์ที่เครือข่าย ๆ ได้นำเสนอต่อสาธารณชนมาอย่างต่อเนื่องนั้น ล้วนได้รับการยอมรับเชิงประจักษ์จากสังคมวงกว้างว่าสามารถชี้นำสังคมได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะสังคมเกษตรกรรมของไทย รวมถึงแนวคิดการทำเกษตรประณีตของเครือข่าย ๆ ที่สามารถนำไปสู่ตัวชี้วัดการสร้างความปลอดภัยทางชีวภาพเชิงนิเวศเกษตรและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนได้เป็นอย่างดี เห็นได้จากการทำเกษตรประณีตของเครือข่าย ๆ ที่ปัจจุบันเต็มไปด้วยความปลอดภัยทางชีวภาพเชิงนิเวศเกษตรและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนในพื้นที่ของปราชญ์ชาวบ้านและสมาชิกเครือข่าย ๆ จนมีหน่วยงานราชการ องค์กรเอกชน และผู้สนใจทั่วไปเข้ามาเรียนรู้ในพื้นที่จริงอย่างต่อเนื่อง

การวิจัยในครั้งนี้ ใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาตัวชี้วัดการสร้างความปลอดภัยทางชีวภาพเชิงนิเวศเกษตรและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนตามแนวคิดการทำเกษตรประณีตของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ประชากรเป้าหมาย คือ เครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จำนวน 12 เครือข่าย ในพื้นที่ 5 จังหวัด ได้แก่ ขอนแก่น 3 เครือข่าย นครราชสีมา 2 เครือข่าย บุรีรัมย์ 4 เครือข่าย สุรินทร์ 2 เครือข่าย และอำนาจเจริญ 1 เครือข่าย ซึ่งสำนักงานกองทุนเพื่อสังคมได้บันทึกชีวประวัติและแนวคิดในหนังสือพลังรากหญ้าพลังแผ่นดิน รวมทั้งสื่ออิเล็กทรอนิกส์ (CD-Rom) ในนามเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านและพหุภาคีภาคอีสาน กลุ่มตัวอย่างเป็นการเลือกแบบเจาะจง

ประกอบด้วย ประชาชนชาวบ้าน เกษตรกรต้นแบบ และผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง ซึ่งในการวิจัยครั้งนี้ มีการสัมภาษณ์เชิงลึกจำนวน 120 คน สนทนากลุ่มจำนวน 18 กลุ่ม ผู้เข้าร่วม 98 คน และประชุมเชิงปฏิบัติการ 2 ครั้ง ผู้เข้าร่วมรวม 113 คน รวมกลุ่มตัวอย่างในการเก็บรวบรวมข้อมูลทั้งสิ้น 218 คน โดยไม่นับข้อผิดพลาดและไม่รวมคณะผู้วิจัย ทั้งนี้ เนื่องจากกลุ่มตัวอย่างบางคนจะถูกเก็บรวบรวมข้อมูลมากกว่า 1 ครั้ง หรือเข้าร่วมกิจกรรมในการวิจัยมากกว่า 1 กิจกรรม อีกทั้ง ผู้เข้าร่วมประชุมเชิงปฏิบัติการบางคนเคยถูกสัมภาษณ์เชิงลึกและเคยเข้าร่วมสนทนากลุ่มกับคณะผู้วิจัยมาก่อน อย่างไรก็ตาม ผู้เข้าร่วมประชุมเชิงปฏิบัติการทั้ง 2 ครั้ง จะเป็นกลุ่มตัวอย่างคนละกลุ่มที่มาจากคนละเครือข่าย ๆ ที่ไม่ซ้ำกัน เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูลมีทั้งแบบสังเกตและแบบสัมภาษณ์หรือแนวคำถามที่คณะผู้วิจัยสร้างขึ้น เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนามหรือข้อมูลปฐมภูมิด้วยทัศนแบบคนใน โดยใช้วิธีการตรวจสอบแบบสามเส้าและการตรวจสอบแบบสะท้อนกลับสู่กลุ่มตัวอย่างทั้งที่เป็นกลุ่มเดิมและกลุ่มใหม่ จากนั้นนำข้อมูลมาจัดกลุ่ม วิเคราะห์สังเคราะห์ นำเสนอในรูปของตารางที่แสดงค่าคะแนน ค่าร้อยละ และเขียนบรรยายเชิงพรรณนา ระยะเวลารวมทั้งสิ้น 12 เดือน ซึ่งผลการวิจัยสรุปได้ ดังนี้

ตัวชี้วัดการสร้างความหลากหลายทางชีวภาพเชิงนิเวศเกษตรตามแนวคิดการทำเกษตรประณีตของเครือข่ายประชาชนชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือมี 7 ตัวชี้วัด ประกอบด้วย ปลูกพืชหัว-ผักสวนครัว-ไม้เลื้อย-ไม้ผล-ไม้ยืนต้น ทำปุ๋ยชีวภาพ สร้างดิน-น้ำ-พืช-สัตว์ให้อุดมสมบูรณ์ ไม่ใช้สารเคมี สร้างความมั่นคงด้านอาหาร วางแผนบริหารจัดการ และสร้างอากาศบริสุทธิ์

ตัวชี้วัดการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนตามแนวคิดการทำเกษตรประณีตของเครือข่ายประชาชนชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือมี 10 ตัวชี้วัด ประกอบด้วย ไม้ยืนต้นหลายชนิด ใช้ธรรมชาติช่วยธรรมชาติ อาหารปลอดภัย ดินดี ใช้ปุ๋ยชีวภาพ มีอาหารตามธรรมชาติ จิตสำนึกดี มีกิน-ขาย-แลกเปลี่ยน มีสมุนไพร-พืชผสมผสาน และมีรายได้

เมื่อนำตัวชี้วัดการสร้างความหลากหลายทางชีวภาพเชิงนิเวศเกษตรและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนตามแนวคิดการทำเกษตรประณีตของเครือข่ายประชาชนชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือทุกตัวชี้วัดมารวมกัน โดยเรียงลำดับตามคะแนนมากไปหาน้อย จะมีตัวชี้วัดรวมทั้งหมด 17 ตัวชี้วัด ดังนี้ ปลูกพืชหัว-ผักสวนครัว-ไม้เลื้อย-ไม้ผล-ไม้ยืนต้น ทำปุ๋ยชีวภาพ มีไม้ยืนต้นหลายชนิด สร้างดิน-น้ำ-พืช-สัตว์ให้อุดมสมบูรณ์ ใช้ธรรมชาติช่วยธรรมชาติ อาหารปลอดภัย ดินดี ใช้ปุ๋ยชีวภาพ มีอาหารตามธรรมชาติ จิตสำนึกดี มีกิน-ขาย-แลกเปลี่ยน มีสมุนไพร-พืชผสมผสาน ไม่ใช้สารเคมี สร้างความมั่นคงด้านอาหาร วางแผนบริหารจัดการ สร้างอากาศบริสุทธิ์ และมีรายได้

อภิปรายผล

แนวปฏิบัติของเครือข่ายประชาชนชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่เรียกว่า “เกษตรประณีต” นั้น เป็นนวัตกรรมทางการเกษตรกรรมที่เครือข่าย ๆ ได้ร่วมกันคิดค้น ทดลอง ปฏิบัติ และพัฒนามาอย่างต่อเนื่อง จนได้รับการพิสูจน์ยืนยันจากสังคมวงกว้างแล้วว่า เป็นทางรอดของเกษตรกรไทยจากกระแสเศรษฐกิจทุนนิยม ความสำเร็จเป็นรูปธรรมคงเป็นดังคำกล่าวของสมาชิก

เครือข่าย ๆ ที่ว่า “สิ่งที่ไม่มีอย่างเดียวในตอนนี้เป็น ไม่มีหนึ่ง” ทำให้สมาชิกเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กลายมาเป็นเกษตรกรที่มีความสุขทั้งทางด้านร่างกาย ด้านจิตใจ ด้านสังคม และด้านปัญญาหรือจิตวิญญาณ จนสามารถเป็นแบบอย่างที่ดีแก่คนในสังคมวงกว้างได้ในปัจจุบัน

เกษตรประณีต เป็นการทำเกษตรกรรมที่อยู่บนพื้นฐานของหลัก 4 ออม คือ ออมความอุดมสมบูรณ์ของดิน ออมน้ำ ออมสัตว์ และออมต้นไม้ ด้วยแนวปฏิบัติที่ว่า ปลูกทุกอย่างที่กิน กินทุกอย่างที่ปลูก เหลือกินแจก เหลือแจกขาย สร้างความสมดุลของการอยู่ร่วมกันระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ และธรรมชาติกับธรรมชาติ ซึ่งเป็นแนวทางการในการสร้างความหลากหลายทางชีวภาพ ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของ วิสุทธิ์ ไบไม้ (2545) ที่มองว่า เป็นความหลากหลายของกลุ่มสิ่งมีชีวิตเชิงนิเวศตามกาลเวลาและตามสภาวะสมดุลของธรรมชาติ อีกทั้งยังสอดคล้องกับองค์ประกอบความหลากหลายทางชีวภาพตามที่ เสถียร ฉันทะ (2554) ได้เสนอเอาไว้ เพราะเป็นความหลากหลายของธรรมชาติสิ่งแวดล้อม มีวิธีการจัดการที่ดิน น้ำ และสิ่งมีชีวิต รักษาความอุดมสมบูรณ์ของดิน มีกระบวนการจัดการและการใช้ประโยชน์โดยตรงจากสิ่งมีชีวิต ซึ่งแนวคิดเกษตรประณีตเป็นการพัฒนารูปแบบการทำเกษตรกรรมที่พัฒนามาจากแนวทางการทำเกษตรกรรมทางเลือกในหลายรูปแบบ ไม่ว่าจะเป็นแนวคิดเกษตรธรรมชาติ ซึ่ง อานัฐ ตันโซ (2551) เน้นในเรื่องของการรักษาความอุดมสมบูรณ์ของดิน การไม่ใช้สารเคมีทุกชนิด สอดคล้องกับแนวคิดการทำเกษตรกรรมธรรมชาติที่ ศุภจิต มโนพิโมกษ์ และคณะ (2543) ที่ได้เสนอวิธีการเอาไว้ว่า ไม่ไถพรวนดิน ไม่ใส่ปุ๋ยเคมีทุกชนิด ไม่กำจัดวัชพืช และไม่กำจัดโรคและแมลงศัตรูพืช อีกทั้งยังสอดคล้องกับแนวคิดเกษตรผสมผสานหรือไร่นาสวนผสมหรือสวนผสมผสานที่มีหลักการพื้นฐานตามที่ มูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืนเครือข่ายเกษตรกรรมยั่งยืน (2556) ได้เสนอเอาไว้ว่า จะต้องมีการปลูกพืชแบบผสมผสานกับการเลี้ยงสัตว์ ซึ่งเน้นการผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือน ลดต้นทุนการผลิต ลดความเสี่ยงในการผลิตและการตลาด สอดคล้องกับแนวคิดเกษตรกรรมยั่งยืนที่ พยัพย์ มิ่งมณี (2550) เสนอไว้ว่า เป็นแนวทางการใช้วิชาการเกษตรเพื่อผสมผสานให้มีความกลมกลืน ปรับเข้ากับระบบนิเวศ ให้เกิดความมั่นคง มีความเกื้อกูลร่วมกันทั้งสังคม ทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม ภายใต้การจัดการทรัพยากรอย่างเหมาะสมให้เกิดประโยชน์สูงสุด โดยไม่ทำลายสิ่งแวดล้อมและชุมชน สอดคล้องกับแนวคิดเกษตรอินทรีย์ที่เน้นรักษาสิ่งแวดล้อม การใช้ปุ๋ยชีวภาพ ไม่ใช้สารเคมีทุกชนิด และไม่ใช้พืชตัดต่อพันธุกรรม ดังที่ กัญญาพัสดุ กล่อมธงเจริญ (2553) เสนอไว้ เพื่อรักษาสมดุลของธรรมชาติและ ความหลากหลายทางชีวภาพ และ สอดคล้องกับแนวคิดวนเกษตรดังที่ วิบูลย์ เข้มเฉลิม (2545) เสนอเอาไว้ว่า เป็นแนวทางเกษตรกรรมเพื่อการยังชีพหรือพึ่งตนเอง ลดการพึ่งพาทภายนอก เน้นปัจจัยที่จำเป็นในการดำรงชีวิต ลดรายจ่าย เหลือก็ขาย ปลูกไม้ผลหรือไม้ใช้สอยเพื่อประโยชน์ในระยะยาว

นอกจากนี้ ผลการวิจัยตัวชี้วัดการสร้าง ความหลากหลายทางชีวภาพเชิงนิเวศเกษตรและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนตามแนวทางการทำเกษตรประณีตของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือทั้ง 17 ตัวชี้วัด คือ ปลูกพืชหัว-ผักสวนครัว-ไม้เลื้อย-ไม้ผล-ไม้ยืนต้น ทำปุ๋ยชีวภาพ มีไม้ยืนต้นหลายชนิด สร้างดิน-น้ำ-พืช-สัตว์ให้อุดมสมบูรณ์ ใช้ธรรมชาติช่วยธรรมชาติ อาหารปลอดภัย ดินดี ใช้ปุ๋ยชีวภาพ มีอาหารตามธรรมชาติ จิตสำนึกดี มีกิน-ขาย-แลกเปลี่ยน มีสมุนไพร-พืชผสมผสาน ไม่ใช้สารเคมี สร้างความมั่นคงด้านอาหาร วางแผนบริหาร

จัดการ สร้างอากาศบริสุทธิ์ และมีรายได้ ซึ่งคณะผู้วิจัยค้นพบนั้น ยังมีความสอดคล้องหรือเข้ากันได้กับผลการวิจัยหลายชิ้น ไม่ว่าจะเป็น ผลการวิจัยตัวชี้วัดการมีสุขภาวะที่ดีตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงของเกษตรกรตามแนวคิดของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือของ ธวัชชัย เฟ็งพิณิจ, พรทวี พลเวียงพล และ พิมพ์ชนก วัตทอง (2557) ซึ่งมีความสอดคล้องหรือเข้ากันได้ 7 ตัวชี้วัด ดังนี้ อาหารปลอดภัย ไม่ใช่สารเคมี วางแผนการทำงาน ทำเกษตรผสมผสาน ปลูกไม้ยืนต้น เลี้ยงสัตว์บริโภค และมีจิตอาสา ผลการวิจัยตัวชี้วัดความสำเร็จต้นแบบเกษตรพึ่งตนเองและพึ่งพากันเองตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของ ธวัชชัย เฟ็งพิณิจ และคณะ (2556) 10 ตัวชี้วัด ดังนี้ ปลูกพืชเลี้ยงสัตว์หลากหลายชนิด ทำเกษตรผสมผสาน วางแผนการใช้พื้นที่ สร้างแหล่งน้ำ อาหารปลอดภัย สารพิษ ใช้ปุ๋ยอินทรีย์ สิ่งแวดล้อมดี ปลูกผักสวนครัว มีอาหารพอกิน-แจก-แลกเปลี่ยน-ขาย และลดการใช้สารเคมี ผลการวิจัยพัฒนาตัวชี้วัดการประยุกต์ใช้เศรษฐกิจพอเพียงของธุรกิจชุมชนหมู่บ้านโฮมสเตย์จังหวัดหนองคายของ ธวัชชัย เฟ็งพิณิจ และคณะ (2555) 4 ตัวชี้วัด ดังนี้ สร้างรายได้ ใช้ปุ๋ยคอกปุ๋ยชีวภาพ ปลูกผักสวนครัว และสิ่งแวดล้อมดี ผลการวิจัยพัฒนาตัวชี้วัดระดับการพึ่งตนเองและพึ่งพากันเองตามปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงของเกษตรกรในโครงการพระราชดำริลุ่มน้ำห้วยทอนของ ขวลิขิต สวัสดิ์ผล และคณะ (2555) 6 ตัวชี้วัด ดังนี้ ปลูกผักสวนครัว เลี้ยงสัตว์บริโภค ทำปุ๋ยชีวภาพ สร้างรายได้ รักษาสิ่งแวดล้อม และทำเกษตรผสมผสาน ผลการวิจัยตัวชี้วัดความสำเร็จเกษตรพอเพียงของปราชญ์ชาวบ้านและพหุภาคีภาคอีสานของ ธวัชชัย เฟ็งพิณิจ และคณะ (2554) 4 ตัวชี้วัด ดังนี้ ทำเกษตรผสมผสาน วางแผนการทำงาน ปลูกไม้ผลไม้ยืนต้นและสมุนไพร และสิ่งแวดล้อมดี ผลการวิจัยตัวชี้วัดการดำเนินชีวิตตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงของคนเมืองหนองคายของ ธวัชชัย เฟ็งพิณิจ และคณะ (2553) 3 ตัวชี้วัด ดังนี้ สร้างรายได้เสริม วางแผนการดำเนินชีวิต และรักษาสิ่งแวดล้อม และผลการวิจัยตัวชี้วัดเศรษฐกิจพอเพียงระดับจังหวัด: มิติสิ่งแวดล้อมของ สุธาวัลย์ เสถียรไทย และคณะ (2551) 1 ตัวชี้วัด คือ อากาศบริสุทธิ์

รวมถึง สอดคล้องกับผลการวิจัยของ ธวัชชัย เฟ็งพิณิจ (2555) ที่พบว่า รูปแบบเกษตรประณีตของปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ นั้น เป็นการใช้อย่างคุ้มค่า ทั้งใต้ดิน บนดิน บนอากาศ ปลูกทุกอย่างที่กิน กินทุกอย่างที่ปลูก เหลือกินแจก เหลือแจกขาย ลดรายจ่ายสร้างรายรับทั้งรายวัน รายเดือน รายปี และบำนาญชีวิต สร้างปัจจัย 4 ขยายสู่พื้นที่ใหม่ มุ่งสู่การพึ่งตนเองและพึ่งพากันเอง สอดคล้องกับผลการวิจัยของ ธวัชชัย เฟ็งพิณิจ และ แสงอรุณ สุนทรีย์ (2552) ที่พบว่า แนวปฏิบัติของปราชญ์ชาวบ้านนั้น เป็นกรน้อมนำหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงมาใช้ในการดำรงชีวิตและการทำเกษตรกรรม ด้วยการประยุกต์ใช้เกษตรทฤษฎีใหม่ ใช้ประโยชน์จากพื้นที่อย่างคุ้มค่า เน้นความหลากหลายทางชีวภาพและไม่ใช้สารเคมีทุกชนิด และสอดคล้องกับผลการวิจัยของ ผาย สร้อยสระกลาง และคณะ (2548) ที่พบว่า เกษตรประณีตก่อให้เกิดองค์ความรู้ในด้านการจัดการพื้นที่ การบำรุงดิน การเลี้ยงสัตว์ การไล่แมลง การปลูกพืช การจัดการน้ำ ด้วยกระบวนการวางแผน การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ และการจดบันทึก ซึ่งสามารถเลี้ยงคน 1-6 คนได้ ช่วยให้ครัวเรือนมีอาหารปลอดภัย ไม่ใช่สารเคมี เหลือกินได้แจก เหลือแจกได้ขาย

จากความสอดคล้องหรือเข้ากันได้ของตัวชี้วัดดังกล่าว เป็นเพราะว่าในงานวิจัยบางชิ้นกลุ่มตัวอย่างเป็นกลุ่มเดียวกันที่มาจากเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

อีกทั้ง กลุ่มตัวอย่างดังกล่าวล้วนมีพื้นฐานวิถีชีวิตมาจากสังคมเกษตรกรรม ซึ่งเป็นลักษณะของสังคมแบบเปิด (open society) ที่มีการเชื่อมโยงปฏิสัมพันธ์ (interaction) กับสังคมภายนอก ซึ่งแสดงให้เห็นว่า วิถีชีวิตและการประกอบอาชีพของกลุ่มตัวอย่างล้วนเชื่อมโยงกับกระแสทั้งจากภายในและภายนอก โดยเฉพาะกระแสด้านเศรษฐกิจทุนนิยมเสรีและสังคมแบบโลกาภิวัตน์ที่มีผลต่อวิถีคิดและโลกทัศน์ของคนในยุคปัจจุบัน ซึ่งสมาชิกของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้คิดค้นแนวปฏิบัติในการทำเกษตรประณีตขึ้นมานั้น ก็เพื่อตั้งตัวเองให้หลุดพ้นวังวนความทุกข์ยากและหนีสินจากกระแสดังกล่าว เพื่อหันมาสู่การพึ่งตนเองและพึ่งพากันเองด้วยการสร้างความหลากหลายทางชีวภาพเชิงนิเวศเกษตรและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนในปัจจุบัน จึงทำให้ตัวชี้วัดการสร้างความหลากหลายทางชีวภาพเชิงนิเวศเกษตรและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนตามแนวคิดการทำเกษตรประณีตของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีความสอดคล้องหรือเข้ากันได้กับงานวิจัยหลายชิ้นดังที่ได้นำเสนอมา

เมื่อพิจารณาตัวชี้วัดการสร้างความหลากหลายทางชีวภาพเชิงนิเวศเกษตรตามแนวคิดการทำเกษตรประณีตของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 7 ตัวชี้วัด จะพบว่า ตัวชี้วัดที่มีค่าคะแนนมากที่สุด คือ ปลูกพืชหัว-ผักสวนครัว-ไม้เลื้อย-ไม้ผล-ไม้ยืนต้น หมายความว่า ตัวชี้วัดนี้แสดงให้เห็นถึงการสร้างความหลากหลายทางชีวภาพเชิงนิเวศเกษตรได้เป็นอย่างดี ซึ่งสอดคล้องกับตัวชี้วัดการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนตามแนวคิดการทำเกษตรประณีตของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งตัวชี้วัดที่มีค่าคะแนนมากที่สุดคือ ไม้ยืนต้นหลายชนิด นั้นหมายความว่า ตัวชี้วัดการสร้างความหลากหลายทางชีวภาพเชิงนิเวศเกษตรจะเชื่อมโยงสู่ตัวชี้วัดการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน โดยเฉพาะในด้านการมีต้นไม้ยืนต้น ซึ่งเป็นแนวปฏิบัติพื้นฐานที่สำคัญของการทำเกษตรประณีต เพราะเครือข่าย ฯ มองว่า ไม้ยืนต้น คือ บำนาญชีวิตของเกษตรกรนั่นเอง

นอกจากนี้ เมื่อพิจารณาตัวชี้วัดการสร้างความหลากหลายทางชีวภาพเชิงนิเวศเกษตรและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนตามแนวคิดการทำเกษตรประณีตของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือทั้ง 17 ตัวชี้วัด จะมีตัวชี้วัดที่มีคะแนน 3 อันดับ คือ ปลูกพืชหัว-ผักสวนครัว-ไม้เลื้อย-ไม้ผล-ไม้ยืนต้น ทำปุ๋ยชีวภาพ และมีไม้ยืนต้นหลายชนิด จะพบความสัมพันธ์ระหว่างการสร้างความหลากหลายทางชีวภาพเชิงนิเวศเกษตรและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนได้เช่นเดียวกัน โดยมีการทำปุ๋ยชีวภาพมาเป็นตัวเชื่อมตรงกลางของความสัมพัทธ์ดังกล่าว ทั้งนี้ เพราะการทำปุ๋ยชีวภาพจะมีส่วนสัมพันธ์กับตัวชี้วัดตัวอื่น ๆ อย่างมีนัยสำคัญ เช่น สร้างดิน-น้ำ-พืช-สัตว์ให้อุดมสมบูรณ์ ใช้ธรรมชาติช่วยธรรมชาติ อาหารปลอดภัย ดินดี ใช้ปุ๋ยชีวภาพ ไม่ใช่สารเคมี เป็นต้น ดังนั้น ทำปุ๋ยชีวภาพ จึงเป็นตัวชี้วัดที่สำคัญในการเชื่อมโยงระหว่างการสร้างความหลากหลายทางชีวภาพเชิงนิเวศเกษตรและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนได้เป็นอย่างดี

อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาตัวชี้วัดระหว่างตัวชี้วัดการสร้างความหลากหลายทางชีวภาพเชิงนิเวศเกษตรตามแนวคิดการทำเกษตรประณีตของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 7 ตัวชี้วัด และตัวชี้วัดการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนตามแนวคิดการทำเกษตรประณีตของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 10 ตัวชี้วัด จะเห็นความเชื่อมโยงสัมพันธ์กันระหว่างตัวชี้วัดทั้งสอง คือ ปลูกพืชหัว-ผักสวนครัว-ไม้เลื้อย-ไม้ผล-ไม้ยืนต้น

จะสัมพันธ์กับมีไม้ยืนต้นหลายชนิด มีอาหารตามธรรมชาติ มีสมุนไพร-พืชผสมผสาน และมีรายได้ ทำปุ๋ยชีวภาพจะสัมพันธ์กับดินดี ใช้ปุ๋ยชีวภาพ สร้างดิน-น้ำ-พืช-สัตว์ให้อุดมสมบูรณ์จะสัมพันธ์กับใช้ธรรมชาติช่วยธรรมชาติ ไม่ใช่สารเคมีจะสัมพันธ์กับอาหารปลอดภัย สร้างความมั่นคงด้านอาหารจะสัมพันธ์กับมีกิน-ขาย-แลกเปลี่ยน วางแผนบริหารจัดการจะสัมพันธ์กับมีไม้ยืนต้นหลายชนิด จิตสำนึกดี มีสมุนไพร-พืชผสมผสาน สร้างอากาศบริสุทธิ์จะสัมพันธ์กับมีไม้ยืนต้นหลายชนิด ซึ่งเป็นการตอกย้ำให้เห็นอย่างชัดเจนว่า การสร้างความหลากหลายทางชีวภาพเชิงนิเวศเกษตรและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนตามแนวคิดการทำเกษตรประณีตของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ นั้น มีความเชื่อมโยงสัมพันธ์กันอย่างชัดเจน โดยการสร้างความหลากหลายทางชีวภาพเชิงนิเวศเกษตรจะมีผลต่อการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน ดังนั้น จึงควรให้ความสำคัญต่อการสร้างความหลากหลายทางชีวภาพเป็นลำดับแรก เพราะเมื่อเกิดความหลากหลายทางชีวภาพจะนำไปสู่การใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนนั่นเอง

ข้อเสนอแนะ

การวิจัยในครั้งนี้ คณะผู้วิจัยได้กลิ่นกรองและรวบรวมนำเสนอในแต่ละประเด็นผ่านข้อมูลที่สำคัญทั้งจากเอกสารหลักฐานที่เกี่ยวข้องและจากภาคสนาม ประกอบการสังเคราะห์และวิเคราะห์ผลการวิจัยในแต่ละประเด็น ซึ่งคณะผู้วิจัยได้นำเสนอไปแล้วนั้น ในการนี้คณะผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะในแต่ละประเด็น ดังนี้

1. ข้อเสนอแนะในระดับปฏิบัติการ

1.1 เครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ควรมีการนำตัวชี้วัดการสร้างความหลากหลายทางชีวภาพเชิงนิเวศเกษตรและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนที่ได้จากการวิจัยครั้งนี้ ไปปรับใช้เพื่อการพัฒนาหลักสูตรการเรียนรู้และ/หรือหลักสูตร วปอ.ภาคประชาชน รวมถึงปรับใช้สำหรับการติดตามประเมินผลเกษตรกรเป้าหมายที่เข้าร่วมอบรมในหลักสูตรต่าง ๆ ของแต่ละศูนย์เรียนรู้ เพื่อให้หลักสูตรการเรียนรู้ของเครือข่าย ฯ นอกจากจะมุ่งเน้นให้เกษตรกรสามารถพึ่งตนเองและพึ่งพากันเองได้อย่างยั่งยืนแล้ว ยังสามารถพัฒนาสู่การสร้างความหลากหลายทางชีวภาพและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนได้อีกทางหนึ่งด้วย

1.2 หน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาเกษตรกรหรือพัฒนาภาคเกษตรกรรมไทย เช่น กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ (ธ.ก.ส.) กรมการพัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทย องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น (อปท.) เป็นต้น ควรมีการนำตัวชี้วัดการสร้างความหลากหลายทางชีวภาพเชิงนิเวศเกษตรและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนตามแนวคิดการทำเกษตรประณีตของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือไปปรับใช้ เพื่อพัฒนาเกษตรกรในระดับพื้นที่และ/หรือนำเกษตรกรเข้าร่วมเรียนรู้ในหลักสูตรของเครือข่าย ฯ ซึ่งจะทำให้เกษตรกรสามารถนำแนวคิดที่ได้ไปสร้างความหลากหลายทางชีวภาพและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนในพื้นที่ของตนเองได้อย่างเป็นรูปธรรม

2. ข้อเสนอแนะในระดับนโยบาย

2.1 หน่วยงานระดับกรมหรือระดับกระทรวง เช่น กระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงสาธารณสุข กระทรวงมหาดไทย เป็นต้น ควรสนับสนุนให้สังคมไทยมีการขับเคลื่อนแนวคิดในการสร้างความหลากหลายทางชีวภาพและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน ผ่านแนวคิดการทำเกษตรประณีต โดยการพัฒนาหลักสูตรเรียนรู้ร่วมกับเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่เป็นรูปธรรม โดยใช้ผลการวิจัยชิ้นนี้เป็นฐาน เพื่อจัดหลักสูตรเรียนรู้การสร้างควมหลากหลายทางชีวภาพเชิงนิเวศเกษตรและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนแก่เกษตรกรและผู้สนใจทั่วไป เนื่องจากเครือข่าย ฯ ได้พิสูจน์ชัดเจนแล้วว่า แนวปฏิบัติของเครือข่าย ฯ ที่เรียกว่า เกษตรประณีตนั้น สามารถนำไปสู่การสร้างควมหลากหลายทางชีวภาพและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนได้อย่างเป็นรูปธรรม

2.2 ควรมีการจัดทำคู่มือตัวชี้วัดการสร้างควมหลากหลายทางชีวภาพเชิงนิเวศเกษตรและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนตามแนวคิดการทำเกษตรประณีตของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือฉบับประชาชน โดยทำให้อ่านและเข้าใจง่ายขึ้น เพื่อนำเสนอแก่สาธารณชนในวงกว้าง อันจะก่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจและการนำไปประยุกต์สู่การปฏิบัติอย่างเป็นรูปธรรมในทุกระดับของสังคม

3. ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้

3.1 ควรส่งเสริมให้ทุกครัวเรือน ทุกหมู่บ้าน และทุกชุมชน “ปลูกพืชหัว-ผักสวนครัว-ไม้เลื้อย-ไม้ผล-ไม้ยืนต้น” เพื่อสร้างความหลากหลายทางชีวภาพที่สามารถนำมาใช้บริโภคและใช้สอย อีกทั้งผลการวิจัยยังชี้ให้เห็นว่า แนวทางดังกล่าวนำไปสู่การใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนได้

3.2 การนำตัวชี้วัดการสร้างควมหลากหลายทางชีวภาพเชิงนิเวศเกษตรและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนตามแนวคิดการทำเกษตรประณีตของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือไปใช้ ควรมีการประยุกต์หรือปรับใช้ในบางตัวชี้วัด เพื่อให้มีความเหมาะสมกับบริบท (context) ทั้งในด้านกายภาพ ชีวภาพ สังคม วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อมของพื้นที่ เช่น พื้นที่ชายทะเล พื้นที่สูง พื้นที่ชุมชนเมือง เป็นต้น ซึ่งจะทำให้การสร้างควมหลากหลายทางชีวภาพและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนเกิดผลสัมฤทธิ์มากที่สุด

4. ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยครั้งต่อไป

4.1 ควรมีการวิจัยและพัฒนาตัวชี้วัดการสร้างควมหลากหลายทางชีวภาพเชิงนิเวศเกษตรและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนตามแนวคิดการทำเกษตรประณีตของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เพื่อสร้างหลักสูตรเรียนรู้หรือพัฒนาสู่แหล่งเรียนรู้การสร้างควมหลากหลายทางชีวภาพเชิงนิเวศเกษตรและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน ซึ่งเกษตรกรหรือบุคคลทั่วไปสามารถเข้าไปศึกษาเรียนรู้ได้โดยทั่วถึง รวมถึงกระจายแนวคิดดังกล่าวสู่ศูนย์เรียนรู้ปราชญ์ชาวบ้านในภาคส่วนอื่น ๆ ของประเทศ

4.2 ควรมีการวิจัยและพัฒนาตัวชี้วัดการสร้างควมหลากหลายทางชีวภาพเชิงนิเวศเกษตรและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนตามแนวคิดการทำเกษตรประณีตของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในลักษณะสหวิทยาการ (interdisciplinary) โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยแบบผสม (mix methodology) ทั้งในเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพ ซึ่งจะนำไปสู่การ

ค้นพบองค์ความรู้ในหลากหลายมิติที่สามารถนำไปใช้เป็นฐานการพัฒนาและการประเมินผลการสร้างความหลากหลายทางชีวภาพและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนในสังคมวงกว้าง

4.3 ควรมีการวิจัยและพัฒนาเพื่อสร้างหลักสูตรเรียนรู้การสร้าง ความหลากหลายทางชีวภาพเชิงนิเวศเกษตรและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนตามแนวคิดการทำเกษตรประณีตของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ด้วยความร่วมมือจากสถาบันการศึกษาทั้งในพื้นที่และนอกพื้นที่ ทั้งในระดับพื้นฐานและระดับอุดมศึกษา อันจะนำไปสู่รูปแบบการจัดการเรียนการสอนในสถานศึกษาที่ชัดเจน เพื่อให้ผู้เรียนเข้าใจ สัมผัส และมีประสบการณ์เกี่ยวกับการสร้างความหลากหลายทางชีวภาพเชิงนิเวศเกษตรและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน รวมถึงประสบการณ์ในการเรียนรู้การทำเกษตรประณีตของเครือข่าย ฯ มากขึ้น เพราะนอกจากจะเป็นการถอดองค์ความรู้จากแนวปฏิบัติและประสบการณ์ของเครือข่าย ฯ ที่เกิดขึ้นจริงแล้ว ยังสามารถใช้เครือข่าย ฯ เป็นแหล่งเรียนรู้ ศึกษาดูงานและฝึกประสบการณ์แก่ผู้เรียนได้โดยตรง อีกทั้งยังสามารถถอดแทรกองค์ความรู้ในด้านภูมิปัญญาและวัฒนธรรมท้องถิ่นเข้าไปในหลักสูตรเรียนรู้ได้อีกทางหนึ่งด้วย

4.4 ควรมีการวิจัยเชิงประเมิน (evaluation research) ในการนำตัวชี้วัดการสร้าง ความหลากหลายทางชีวภาพเชิงนิเวศเกษตรและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนตามแนวคิดการทำเกษตรประณีตของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือไปทดลองใช้ในพื้นที่อื่นของประเทศ เพื่อให้ตัวชี้วัด ฯ ที่ได้สามารถนำไปใช้เป็นเกณฑ์การประเมินผลการสร้างความหลากหลายทางชีวภาพและการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนที่รอบด้าน ครอบคลุมทุกมิติชีวิตของมนุษย์อย่างเป็นองค์รวม